

УДК 316.356.2: 347.156

МАТЕРИНСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ: СТРУКТУРНО-ТРАНСФОРМУЮЧІ ПРАКТИКИ ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стрельник Олена Олександрівна – кандидатка соціологічних наук, докторантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті демонструються пізнавальні можливості соціологічного вивчення материнства на основі структурно-діяльничної концепції. Спираючись на об'єднавчі підходи до аналізу гендерних відносин (представлені у працях Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффінгер, Є. Здравомислової та А. Тьомкіної) та типологію соціальної дії Ш. Хейз, авторка виокремлює дві моделі материнських практик: структурно-відтворюючі та структурно-трансформуючі. Перша модель представлена практиками, що відтворюють гендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. На прикладі сучасного українського суспільства, авторка фокусує увагу на другій моделі, представленій тими практиками, що не відповідають інституційним рамкам материнства у межах традиційного гендерного розподілу праці. Ці практики характеризуються відносно раннім поверненням матері до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальністю інших акторів – батька дитини чи найманих працівників – за повсякденне піклування про дитину, орієнтацією матері на професійне та кар'єрне зростання.

Ключові слова: материнство, практики, піклування, гендерний порядок, Україна.

В статье демонстрируются познавательные возможности социологического изучения материнства на основе структурно-деятельностной концепции. Опираясь на объединительные подходы к анализу гендерных отношений (представленные в работах Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффингер, Е. Здравомысловой и А. Темкиной) и типологию социального действия Ш. Хейз, автор выделяет две модели материнских практик: структурно-воспроизводящие и структурно-трансформирующие. Первая модель представлена практиками, воспроизводящими гендерный порядок, в рамках которого женщины являются основными субъектами заботы о детях. На примере современного украинского общества, автор фокусирует внимание на второй модели, представленной теми практиками, которые не отвечают институциональным рамкам материнства в рамках традиционного гендерного разделения труда. Эти практики характеризуются относительно ранним возвращением матери на работу после рождения ребенка, ориентацией матери на профессиональный и карьерный рост, а также ответственностью преимущественно других субъектов за повседневную заботу о ребенке.

Ключевые слова: материнство, практики, заботы, гендерный порядок, Украина.

The paper demonstrates the research potential of sociological conceptualization of motherhood based on structural and agency approach. The author distinguishes two models of maternal practices that are structurally reproductive and structurally transformative ones on the base of integrative approaches to the analysis of gender relations (by R. Connell, B. Pfau-Effinger, A. Temkina and Ye. Zdravomyslova), and typology of social action by Sh. Hays. The first model is represented by practices that reproduce gender order within which women are responsible for childcare. On the example of contemporary Ukraine, the author focuses on the second model presented by practices that do not meet institutional frameworks of motherhood within the traditional gender division of labor. These practices are characterized by relatively early mothers' return to paid work after childbirth, mothers' focusing on professional career, and other actors' responsibility for the daily care for a child.

Keywords: motherhood, practices, care, gender order, Ukraine.

Упродовж ХХ століття відбулися важливі економічні, демографічні та соціокультурні зміни, що визначили характер материнських практик у сучасних суспільствах. «Сучасне батьківство» (як ідеально-типова модель) стає неімперативним, планованим та рефлексивним; воно поступово відокремлюється від інституту шлюбу; набувають плюралістичного характеру його (батьківства) смисли та практики, руйнується єдність біологічного та соціального в батьківстві, зокрема, завдяки допоміжним репродуктивним технологіям; поступово зменшується гендерна поляризація батьківських ролей; батьківство, а надто

материнство, «професіоналізується», тобто перетворюється на практику, що передбачає наявність особливих компетенцій, знань та умінь тощо (А. Абрамова, А. Авдєєва, Є. Асонова, О. Безрукова, Є. Вовк, Т. Гурко, О. Ісупова, І. Кон, І. Кльоцина, І. Кукулін, М. Майофіс, О. Свешнікова, Л. Слюсар, О. Ткач, А. Шадріна, Л. Шпаковская, Ж. Чернова та інші).

На фоні глибинних та незворотних змін інституту шлюбу, плюралізації форм сімейних відносин та практик батьківства материнство як предмет пострадянських (україно- та російськомовних) соціальних студій та суспільних дискусій якщо і актуалізується, то здебільшого в площині його функціонально-рольового призначення. Питання сім'ї та материнства актуалізуються переважно в термінах кризи, девальвації та девіацій, а їх обговорення супроводжується закликами відродження «традиційних духовних цінностей» та «престижу материнства». На політичному рівні консервативно-кризовий підхід до теми материнства віднаходить своє втілення у неотрадиціоналістичній державній риторичній та консервативних політичних ініціативах, за яких жінки розглядаються як ресурс, покликаний вирішувати завдання демографічного розвитку країни (як-то у законопроектах про заборону абортів) (детальніше у працях Т. Журженко, О. Стрельник, Л. Шпаковської, Ж. Чернової).

Поряд із цим, особливі смисли та практики материнства досі залишаються на маргінесі наукових студій та суспільного обговорення. Одна з причин такої академічної та публічної невидимості материнства – це зведення його до сфери приватного та «природного». Соціологічна концептуалізація материнства дозволяє подолати суперечності між натуралізованим, есенціалізованим підходом до материнства та складним соціальним характером практик материнства. Отже, *метою* статті є демонстрація пізнавальних можливостей соціологічного вивчення материнства на основі положень структурно-діяльнісної концепції. Ця концепція ґрунтується на дослідженні материнства в контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства та дозволяє виявити механізми як відтворення, так і змін материнських практик піклування про дітей.

Першим вихідним концептуальним положенням, що дозволяє виділити материнство як специфічний об'єкт соціологічного дослідження, є положення про гендерованість батьківства та практик піклування про дітей. Батьківство є найгендерованішим соціальним інститутом та практикою, а диференціація інституційних механізмів регулювання практик материнства та батьківства утворює ядро системи гендерного розподілу праці. Гендерований характер цих практик обумовлений тим, що переважно жінки є основними суб'єктами піклування про дітей і залежних дорослих у межах гендерного розподілу праці, та ця практика конструюється як така, що витікає з «природного» почуття обов'язку та емоційної прихильності [1, р. 45]. *Другим вихідним концептуальним положенням*, що ґрунтується на діяльнісному підході, є положення про материнство як особливий вид соціальної діяльності, що реалізується у специфічних контекстах. Спираючись на низку праць (Е. Н. Глен, С. Радик, А. О'Рейлі, А. Річ, В. Хельд, А. Хохшильд), я розглядаю материнство як особливий вид гендерованих практик, пов'язаних з піклуванням/турботою¹ про фізичне, емоційне та інтелектуальне благополуччя дітей, що здійснюються біологічними чи соціальними матерями у конкретних соціально-економічних, соціально-політичних, соціокультурних контекстах, у просторі та часі та визначаються специфікою життєвого циклу сім'ї. *Третім вихідним концептуальним положенням*, що ґрунтується на принципі єдності об'єктивного та суб'єктивного, взаємозв'язку мікро- та макрорівнів суспільства, агентів та структур у поясненні соціальних феноменів, є положення про соціальну структуру як механізм впорядкування материнства та практик піклування про дітей. Відповідно до створеної мною структурно-діяльнісної концепції материнства, нариси якої представлено у цій статті, практики піклування про дітей є такими, що реалізуються не тільки в приватній сфері, а зазнають впливу публічної сфери – ринку праці, соціальної політики, розвитку сервісів та доступності ресурсів, що задіяні у практиках неформального та формального піклування про дітей. Спираючись на об'єднавчі підходи до аналізу гендерних відносин Р. Коннелла, Б. Пфау-Еффінгер, Є. Здравомислової та А. Тьомкіної [2-5], я розглядаю механізм соціального відтворення материнства як утворений гендерним порядком (системою), тобто сукупністю інститутів та їх співвідношення з гендерними відносинами, соціокультурними уявленнями про гендерні відносини, батьківство, материнство та дитинство, а також практиками піклування про дітей, здійснюваними матерями та сім'ями. У сукупності гендерний порядок, утворений соціальними інститутами, гендерним розподілом праці та гендерними відносинами влади, соціокультурні смисли гендерних відносин,

¹ Я вживаю слово «турбота» в більш широкому – етичному та емоційному значенні (англ. *care about*), а слово піклування – у діяльнісному значенні (англ. *care for*).

батьківства та піклування про дітей, а також ресурси, що можуть бути задіяні у практиках піклування про дітей, створюють систему структурних умов, тобто можливостей та обмежень для практик материнства.

Нарешті, *четвертим вихідним положенням концепції* є положення про динамічний характер практик материнства та їх структурних умов. У межах об'єднаного підходу до аналізу гендерних відносин, стверджується, що гендерна композиція (або система чи порядок у термінології Р. Коннелла), яка здається стійкою та постійно відтворюваною, насправді плинна, змінна. Ці зміни є наслідком як структурних перетворень (наприклад, соціальної політики), так і кумулятивних змін практик, що здійснюються через заперечення «старих зразків» гендерних відносин [5]. Є. Здравомислова та А. Тьомкіна ілюструють роль практик у змінах гендерного порядку на прикладі радянського гендерного контракту «працююча мати», що спирався на інституційну підтримку трудової та материнської мобілізації радянських громадян. Дослідниці вважають, що його руйнування може відбуватися як унаслідок структурних змін у цілому (наприклад, соціальної політики), так і внаслідок кумулятивних змін практик. Надання переваги материнству замість кар'єри, відмова від материнства на користь кар'єри – ці альтернативні життєві вибори (стратегії) спочатку створюють прецедент, а потім поступово легітимізуються в контрактах «матері-домогосподарки» та «кар'єро-орієнтованої жінки». Щоб змінилася колективна практика, їй повинен бути кинутий виклик – індивідуальний або груповий. Цей виклик буде уособлений «маргіналом», який – в силу обставин власного досвіду – створить прецедент «недоречної» поведінки. Мати, яка залишає дитину під опікою батька, сприймається або як «чудовисько», або як жертва життєвих обставин. Але саме такий випадок проблематизує практики батьківства і структуру сім'ї. «Компетентний» батько-одинак – спочатку маргінал, а потім може стати нормальним випадком батьківства [5].

Ш. Хейз зазначає, що більшість дій є такими, що відтворюють соціальні структури, та характеризує соціальну дію (*agency*) як континуум між структурно-відтворюючим (*structurally reproductive agency*) та структурно-трансформуючим її типом (*structurally transformative agency*) [6, р. 63-64]. Відтак, у межах структурно-діяльничої концепції материнства я виокремлюю дві моделі материнських практик. *Перша модель – структурно-відтворюючі практики* – представлена тими з них, що відтворюють гендерний порядок, у межах якого жінки є основними суб'єктами піклування про дітей. В контексті сучасного українського суспільства характеристиками цих практик є відносно пізні повернення матері до оплачуваної праці після народження дитини, переважно материнська відповідальність за повсякденне піклування про дитину у сім'ях з двома батьками, вторинність професійних інтересів жінки порівняно з материнством та піклуванням про дитину. *Друга модель – структурно-трансформуючі практики* – представлена тими з них, які не відповідають інституційним вимогам до материнства у межах традиційного гендерного розподілу праці. Ці практики характеризуються відносно раннім поверненням матері до оплачуваної праці після народження дитини, відповідальністю інших акторів за повсякденне піклування про дитину – батька дитини чи найманих працівників, орієнтацією матері на професійне та кар'єрне зростання.

У статті я посилаюся на наступні емпіричні дані. *По-перше*, на результати авторського дослідження «Повсякденні практики поєднання матерями оплачуваної праці та піклування про дітей», здійсненого у грудні 2014 р. – лютому 2015 р. у м. Полтаві. Метою емпіричного дослідження було виявлення характеру практик піклування про дітей матерями, які працюють за наймом, ресурсів, що підтримують ці практики, а також проявів конфліктів між професійними та сімейними обов'язками. Дизайн емпіричного дослідження передбачав комбінування кількісних (перший етап дослідження) та якісних (другий етап дослідження) методів. За допомогою методу анкетування було опитано 373 працюючих за наймом матерів дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Опитування здійснено через мережу дитячих садків та шкіл міста. Вибірка дослідження – багатощаблева. На першому етапі було складено список шкіл та дитячих садочків державної форми власності, розподілених за територіальними районами міста. Зі списку було виключено малокомплектні дитячі садочки (з чисельністю груп менше 6), а також відомчі та спеціалізовані дитячі садочки корекційного типу. Випадковим чином було обрано 6 шкіл (2 школи-гімназії та 4 загальноосвітні школи відповідно до їх частки у складі шкільних закладів) та 6 дитячих садочків таким чином, щоб у списках гнізд був представлений кожний район міста. На останньому етапі формування вибірки у якості гнізда для проведення опитування було обрано класи початкової школи та групи у дитячому садочку.

Соціально-демографічні характеристики вибірки дослідження *за кількістю та віком дітей*: 1 дитину мають 68%; 2 дітей – 30%; 3 та більше дітей мають 2% респонденток. *За статусом партнерства*: 78% опитаних проживають із чоловіком, 22% проживають без чоловіка. *За типом сім'ї*: нуклеарні сім'ї з двома батьками – 66%, розширені сім'ї з двома батьками – 14%, 12% сімей є материнськими (мати

проживає одна з дитиною, дітьми); материнські розширені сім'ї (мати, дитина та батьки матері) – 8%. Розподіл респонденток за віковими групами: 20-24 роки – 4%; 25-29 років – 25%; 30-34 роки – 33%; 35-39 років – 26%; 40 років та більше – 13%. За рівнем освіти: повну середню освіту мають 2%; середню професійну – 13%; середню спеціальну – 17%; неповну вищу – 7%; вищу освіту мають 62%. За секторами зайнятості: 60% опитаних матерів працюють у державному секторі економіки, 40% – у приватному.

Якісна частина дослідження була реалізована за допомогою методу напівструктурованого інтерв'ю з 15 інформантками – мешканками м. Полтава, рекрутування яких відбулося з мого найближчого оточення та під час першого етапу дослідження, коли респонденткам було запропоновано за бажанням залишити номер телефону для участі в інтерв'ю. По-друге, я посилаюся на результати інших досліджень, а саме на: 1) дослідження трансформації батьківських ролей в українських «транснаціональних сім'ях» жінок-трудомих мігранток, проведене А. Толстокоровою [7]; 2) дослідження практик «залученого батьківства», проведеного А. Авдеевою у Росії [8]; 3) дослідження досвіду татів, які брали участь у пологах, проведеного Є. Ангеловою у Росії² [9].

Зміни практик материнства, поява нових (альтернативних материнським) практик піклування про дітей стимульовані ціннісними змінами суспільства. У соціокультурних уявленнях та рольових експектаціях більшості населення України, материнство є найголовнішою сферою жіночої самореалізації, а «хороше материнство» є жертвним з точки зору підпорядкування жінкою власних інтересів (у т.ч. професійних) інтересам дитини. За даними Європейського соціального дослідження 2007 року, серед європейських країн Україна вирізняється найбільшою часткою респондентів, які рішуче не схвалюють поведінку тих жінок, які мають дітей віком молодше 3 років, але вирішили працювати повний робочий день: таку думку висловив кожний четвертий опитаний у країні. Рішення жінок із маленькими дітьми працювати повний робочий день повністю підтримали 5,4% респондентів. У четвертому раунді дослідження 2008 року запитання було сформульовано таким чином: «Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь із твердженням, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині?». В Україні частка респондентів, які повністю погодилися із зазначеним твердженням, була найбільшою серед країн, які брали участь в дослідженні. Розподіл відповідей вказує на панування жертвного сприйняття жінками своєї ролі у сім'ї: 72% опитаних жінок підтримали думку, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині (38% повністю та 34% скоріше погодилися з цією позицією). Натомість у Швеції та Норвегії частка жінок, які висловили цілковиту згоду з цим твердженням, була лише 2%. Протилежну крайню («зовсім не погоджуюсь») позицію щодо зазначеного вище твердження висловили лише 3% жінок в Україні порівняно з кожною четвертою жінкою серед опитаних у скандинавських країнах, кожною п'ятою – у Франції, Бельгії, Нідерландах. Серед чоловіків-респондентів в Україні майже 43% повністю погодилися з тим, що жінка має бути готовою менше працювати на оплачуваній роботі, щоб приділяти більше уваги своїй родині, та менше 8% опитаних чоловіків повністю не погодилися зі стереотипом про «жіноче призначення». Отже, стереотип, що головне призначення жінки – це материнство, і вона повинна жертвувати своїми професійними і кар'єрними інтересами заради дитини є більш поширеним в Україні, порівняно із іншими європейськими країнами [10, с. 131-133].

Цю думку висловили і деякі інформантки, говорячи про образ «хорошої мами»: «Це мама, у якої на все вистачає часу і діти звичайно на першому місці...» (Ольга, 36 років); «Хороша мама – що б там не було в житті жінки, на першому місці у неї дитина. Що б там не сталося – батьки, чоловік, робота, будь-які обставини, дитина завжди на першому місці» (Анна, 28 років). Поряд із цим, деякі інформантки критично налаштовані відносно експектацій щодо «материнської жертвності»: «... Звичайно жертвність – вона є, але коли вона... Знаєте, є жертвність природна, яка вас надихає, яка вам дає відчуття щастя, блаженства, а є жертвність, якою ви потім дорікаєте, так ось – на такій жертвності щастя не побудуєш» (Марина, 41 рік).

Орієнтація на кар'єру в життєвих стратегіях працюючих матерів не є надто поширеною в сучасній Україні, принаймні кар'єрні амбіції матерів дискурсивно ними малоактуалізовані. Так, у межах авторського опитування респонденткам було запропоновано оцінити свою позицію відносно зосередженості інтересів за 10-ти бальною шкалою, де позиція 1 означає, що інтереси зосереджені виключно на дитині / дітях та їх вихованні, а позиція 10 – виключно на роботі, кар'єрі та професійному зростанні. Дві третини респонденток відзначили зосередженість своїх інтересів переважно на турботі про дітей: у цілому позицію від 1 до 4 балів

² Використано через відсутність досліджень нових практик батьківства в Україні, а також з огляду на спільність багатьох структурних умов та соціокультурних смислів батьківства в Україні та Росії.

обрали 64%. Кар'єрно-орієнтовну позицію (від 6 до 10 балів) висловили 12% опитаних. Звичайно, мусимо зважати на обставину, що такий-варіант відповіді є соціально-бажаним, якщо брати до уваги панування в українському суспільстві соціокультурних уявлень про «хороше материнство» як жертвоне з точки зору підпорядкування професійних інтересів жінки піклуванню про дитину.

Однією з найважливіших структурних умов відтворення материнства в Україні є батьківська відпустка по догляду за дитиною, яка надається терміном до трьох років, в окремих випадках – до шести. Одна з інформанток, яка повернулася до роботи рівно через три роки після народження дитини, говорить серед іншого і про інституційні передумови свого рішення, пов'язані з державною політикою: «Ну, я вважала, що якщо держава дозволяє одсидіти три роки, то значить так треба» та «експертними приписами»: «... І я скільки книжок читала, і в Інтернеті, коли мама не досиджує до належного терміну, то різні проблеми у дитини починаються» (Оксана, 28 років). Інституційне закріплення материнського піклування про дітей раннього віку в Україні підсилюється відсутністю законодавчо фіксованої «батьківської квоти» у відпустці по догляду за дитиною³ та умовами роботи державних дитсадків. Так, за «Законом України про дошкільну освіту» та «Положення про дошкільний навчальний заклад» дошкільні навчальні заклади типу «ясла-садок» можуть відвідувати діти віком від двох місяців, але на практиці прийом дітей здійснюється з 1,5 річного віку через те, що у дитячих садочках відсутні приміщення та умови прийняття молодших дітей.⁴ Як наслідок цих структурних умов, тривалості батьківської відпустки та соціокультурних уявлень про те, що найоптимальнішим віком для відвідування дитиною дитсадка є вік після 3-х років [11, с. 50; 12], Україна відноситься до кластеру європейських країн з відносно невеликою часткою дітей, залучених до інституційних сервісів догляду, а надто дітей віком до трьох років. Станом на 2014 рік в Україні 14% дітей віком до 3 років відвідували дитячі садочки [13, с. 14] порівняно з 29% у середньому за країнами Організації економічного співробітництва та розвитку у 2013 році.⁵

За результатами авторського дослідження, 52% матерів повернулися до роботи після досягнення дитиною 2,5 років (у т.ч. 37% у період між 2,5 та 3 роками, 15% – після 3-х років), що відповідає інституційним вимогам (тривалості батьківської відпустки та умовами державних дитсадків) та соціокультурним експекціям відносно материнства. Поряд із цим, значна частина матерів не повністю використали відпустку по догляду за дитиною та вийшли на роботу раніше згодом на умовах неповної зайнятості (перебуваючи у відпустці по догляду за дитиною), чи перервали цю відпустку, вийшовши на роботу на умовах повної зайнятості. У цілому серед опитаних до досягнення дитиною піврічного віку повернулися на роботу 5% опитаних матерів, до досягнення дитиною одного року – 4%, 9% – до досягнення дитиною 1,5 річного віку, 11% – до досягнення дитиною 2-річного віку та 18% – до досягнення дитиною 2,5 років. Отже, загалом 18% матерів повернулися до роботи до досягнення дитиною (ясельного) 1,5-річного віку та майже кожна третя респондентка (29%) повернулася до роботи до досягнення дитиною двох років. Раніше переривають відпустку по догляду за дитиною представниці високоосвічених груп керівничок, менеджерок та професіоналок. Так, інформантка – керівничка відділу приватної компанії – повернулася до роботи через 11 місяців після народження дитини та відзначає наступне: «Взагалі я і не збиралася сидіти до трьох років і не бачила себе такою мамою у класичному розумінні. У мене посада, я начальник відділу, і я відчувала, що якщо я буду сидіти до трьох років, то моя кар'єра просто може бути перекреслена декретною відпусткою» (Марина, 41 рік, догляд за дитиною здійснювала няня).

Серед причин раннього виходу на роботу інформантками були також відзначені: запропонована робота з кращими умовами праці, можливості дистанційної праці та роботи за гнучким графіком, а також причини матеріального та кар'єрного характеру. Відсутність ресурсу підтримки, а надто у випадку материнської сім'ї, також є одним із факторів раннього повернення на роботу. Так, Світлана вийшла на роботу через три місяці після народження дитини: «Вийшла на роботу через 3 місяці відразу на повний робочий день. Тому що ми самі, без тата і мені треба було працювати. Мені не можна було втратити

³ Наприклад, у Швеції з 2007 року впроваджена така квота: із загальної відпустки тривалістю 480 днів 60 днів є «квотою» для матері, 60 днів – «квотою» для батька, решту 360 днів батьки можуть вільно розподілити на власний розсуд. Якщо квота батьком не використана, сім'я втрачає на цей період виплати по догляду за дитиною (80% від середньої зарплати). Батьківська квота впроваджена також у Португалії (5 днів), Іспанії (2 тижні), Польщі (від 2 до 4 тижнів), Норвегії (10 тижнів), Ісландії (3 місяці) та інших країнах Європи. Втім, не усіх країнах ця відпустка є оплачуваною (наприклад, в Польщі, Іспанії, Португалії).

⁴ Втім, є труднощі оформлення дитини до державного ДНЗ з 1,5 річного віку. Так, за повідомленнями користувачок Facebook, у м. Києві упродовж останнього року почала скорочуватися кількість ясельних груп (для дітей віком до 3-х років).

⁵ За даними ОЕСР, <http://www.oecd.org/els/family/database.htm> (переглянуто 07 липня 2016 р.). У методиці розрахунків також врахована кількість дітей, за якими доглядають ліцензовані няні.

роботу, я працюю у приватній установі, мене ніхто не чекав би» (Світлана, 38 років, материнська розширена сім'я, догляд за дитиною здійснювали мати інформантки).

Альтернативною та відносно новою практикою піклування про дітей в Україні можна вважати використання послуг найманих працівниць для догляду за дитиною, що є ресурсом підтримки матерів у разі їх раннього виходу на роботу та недоступністю ресурсу розширеної сім'ї для догляду за дитиною. Втім, така практика не є надто поширеною. Тільки 9% опитаних мною у м. Полтава матерів зазначили, що зверталися до послуг найманих працівниць по догляду за дітьми. На їх ситуативну допомогу (коли дитина потребує домашнього догляду, а мамі треба вийти на роботу) розраховують менше 1% опитаних. Лише 10% респонденток мого дослідження відповіли, що скористалися би послугами няні замість дитсадка, якщо би мали таку можливість. Ця практика не є поширеною через декілька причин, що було виявлені у низці досліджень. По-перше, через низький рівень життя та високу вартість цих послуг. По-друге, через недовіру до ринкових послуг, а надто у сфері догляду за дітьми. По-третє, через стійкі уявлення про те, що дитячий садочок є важливим та незамінним агентом соціалізації, що знижує попит на послуги няні [14-16].

Відносно новими практиками піклування про дітей є так зване «дистантне материнство», яке А. Толстокорова вивчає на прикладі трансформації батьківських ролей в українських «транснаціональних сім'ях» жінок-трудова мігранток. Материнська ідентичність виступає як потужний мотиваційний стрижень трудової міграції, але, водночас, саме прагнення зробити усе можливе «для блага дітей» примушує матерів залишати їх, нерідко з важкими наслідками для їх емоційного та соціального благополуччя. Працю за кордоном жінки вимушені поєднувати з функціям транскордонної турботи про дітей за допомогою сучасних інформаційних технологій. Результати дослідження свідчать про те, що переваги материнства для мігранток можуть бути ілюзорними, оскільки будуються на не завжди виправданій вірі в користь їх жертв для благополуччя дітей. В той же час тягар материнства найчастіше виявляється занадто важким, приводячи до емоційного вигорання. За свою відсутність в сім'ї жінки розплачуються втратою подружніх і материнських прав, втратою взаєморозуміння з дітьми та рідними. Окрім того, зміни гендерних ролей татів, викликані від'їздом їхніх дружин за кордон, мають короткочасний характер та не призводять до суттєвих змін «культури батьківства» в Україні. А. Толстокорова робить висновок, що транскордонна турбота сприяє посиленню традиційних гендерних норм та перетворюється на механізм закріплення патріархальних гендерних відносин і стає силою, що перешкоджає прогресивним гендерним змінам у транскордонному батьківстві [7].

Новими практиками піклування про дітей є також *активне залучення татів до цих практик*. Набуває популярності рух татів, які присутні на пологах: за даними 2012 року 52% пологів в Україні є партнерськими.⁶ У деяких пологових будинках, що мають статус ЮНІСЕФ «Клініка, дружня до дитини», цей відсоток значно вищий. Так, наприклад, за даними 1-го міського пологового будинку м. Полтава, у 2013 році відсоток партнерських пологів тут сягнув 95%. Цей рух був простимульований інституційними змінами у системі акушерсько-гінекологічної допомоги у напрямку створення умов для партнерських пологів: закріплення цієї практики у наказах та положеннях Міністерства охорони здоров'я, відкриття індивідуальних пологових залів тощо. Дослідження досвіду татів, які брали участь у пологах, проведені у Росії Є. Ангеловою,⁷ продемонструвало, що майбутні тати демонструють різну ступінь особистої залученості на етапі вагітності дружини (допомога дружині, спільне відвідування курсів, консультацій) і в плануванні сімейних пологів. На підставі цих відмінностей в установках і поведінці було виділено дві основні моделі участі батька у пологах. *Перша модель* є свідомим проектом. Активна участь батька у пологах дружини (а також його активна підтримка на всіх стадіях вагітності) є свідомим «гендерним проектом», орієнтованим на егалітарні відносини і подолання дисбалансу в практиках батьківства. У таких сім'ях не існує традиційного гендерного поділу праці щодо батьківських обов'язків – батько виконує ті ж обов'язки, що і мати, за винятком грудного вигодовування. *Друга модель* передбачає ситуативну, значною мірою формальну участь батька у пологах, що не є свідомою стратегією. У післяпологовий період такі тати значно менше залучені до піклування про дитину, а їх роль зводиться до інструментальної ролі «годувальника» [9].

Соціологічні дослідження, проведені в Україні, демонструють, що на рівні як рольових очікувань, так і повсякденних практик турбота про дітей закріплена за жіночими гендерними ролями [17, с. 146; 18]. Окремі практики батьківства свідчать про позитивні зміни в участі татів у піклуванні про дітей, які поки не створили суспільної тенденції. Одна з таких практик – тати, які перебувають у відпустці по догляду за

⁶ Зазначу, що ця статистика стосується у цілому партнерських пологів (за участю батька дитини або інших осіб).

⁷ Дослідження методом інтерв'ю було проведене у Санкт-Петербурзі у 2005 році

дитиною. У 2012 рік лише 2% українських татів скористалися цією відпусткою.⁸ Непоприродженість такої практики обумовлена низкою причин, з-поміж яких важливу роль відіграють наявність суттєвого гендерного розриву в оплаті праці та поширені гендерні стереотипи відносно батьківства. Так, у 2008 році 66% населення України було переконане у тому, що відпустку по догляду за дитиною має брати жінка; 20% вважали, що це мають робити обоє батьків; 6% вважали, що це має робити чоловік [19, с. 72].

Соціологічні дослідження, присвячені практикам «нового батьківства», що передбачають постійну та активну участь у повсякденному піклуванні про дитину, в Україні відсутні. З огляду на це, пошлемося на результати дослідження, проведеного А. Авдєєвою у 2010-2011 рр. у Росії.⁹ На основі емпіричних розвідок було виділено дві стратегії активної участі татів в догляді за дітьми у сім'ях: «управління» і «виконання». *Стратегія «управління»* передбачає активну участь батька в процесі побутового догляду за дітьми та прийняття рішень з питань виховання. У таких сім'ях відносно рівним є розподіл домашніх обов'язків, обов'язків по догляді за дітьми і відповідальності між подружжям. Особливість цієї стратегії полягає в тому, що тати значною мірою орієнтовані на сім'ю, яка має для них велике значення. Сферою самореалізації чоловіків, за їхніми словами, рівною мірою є як сім'я, так і трудова діяльність, а батьківство інтерпретується як важлива складова життя чоловіка. *Стратегія «виконання»* передбачає дещо пасивну (порівняно з попередньою стратегією) участь батька в процесі виховання і побутового догляду за дитиною. Однак говорячи про пасивність, дослідниця має на увазі не повне неутручання і відстороненість, оскільки йдеться про тих татів, які ідентифікують себе як залучених батьків та беруть участь в піклуванні про дитину. Для цієї стратегії є характерним, що у батька є певний набір постійних обов'язків. Батько може здійснювати практики, що виходять за рамки цих «інструкцій», але в разі, якщо його партнерка це ініціює. У вирішенні більшості повсякденних питань, пов'язаних з вихованням дітей, «батько-виконавець» покладається на матір, яка виступає в ролі керуючої – організовує і контролює процес повсякденного догляду за дитиною. Відмінна особливість даної стратегії полягає в тому, що «батьки-виконавці» більшою мірою орієнтовані на кар'єру і професійну діяльність [8]. Дослідниця також відзначає, що найважливішою умовою поєднання професійної зайнятості і практик «залученого батьківства» в рамках обох стратегій є наступне: піклування про дітей не повинне бути перешкодою для трудової (професійної) зайнятості батька. Те, як розподіляються обов'язки в сім'ях залучених татів, багато в чому залежить від робочого графіка батька, умов його роботи. Чоловік здебільшого виконує ті функції, які він може виконувати: у вільний від роботи час, до початку або після закінчення робочого дня, а також у вихідний день.

Одноосібні функції піклування про дітей здійснюють тати у монобатьківських сім'ях. За даними обстеження домогосподарств, проведеного у 2013 році Державною службою статистики, переважна більшість монобатьківських сімей є материнськими [20, с. 17]. Можемо припустити, що причиною формування монобатьківських сімей здебільшого є не розлучення (як у випадку материнських сімей), а овдовіння. Цю тенденцію ілюструє декілька життєвих історій одиноких батьків, розміщених на сайті громадської організації «Об'єднання батьків-одиначків України».¹⁰

У статті було продемонстровано пізнавальні можливості структурно-діяльнісної концепції материнства для вивчення материнства. Ця концепція ґрунтується на дослідженні материнства в контексті взаємодії агентів та структур, мікро- та макрорівнів суспільства. Так, було продемонстровано зв'язок практик піклування про дітей з структурними умовами, зокрема, з системою батьківських відпусток, сервісів догляду за дітьми та соціокультурними смислами материнства в контексті гендерних відносин; було виявлено динамічний характер практик материнства через виокремлення їх структурно-відтворюючого та структурно-трансформуючого типів. Більшість практик материнства є структурно-відтворюючими, тобто такими, що відтворюють існуючий гендерний порядок, в межах якого жінки є відповідальними за сферу приватного та за повсякденне піклування про дітей. Поряд із цим, як структурні умови (наприклад, зміни у системі батьківських відпусток та доступність державних дитсадків), так і власне практики піклування про дітей можуть стимулювати зміни цього порядку. На рівні практик ці

⁸ Пузіна Олена. Лише 2% українських чоловіків йдуть у відпустку з догляду за дитиною // Корреспондент.NET, 8 березня 2012 року. Переглянуто 15 серпня 2015 року (<http://ua.korrespondent.net/dw/1327426-lishe-2-ukrayinskih-cholovikiv-jdut-u-vidpustku-z-doglyadu-za-ditinoju>).

⁹ Дослідження проведене в рамках програми Європейського університету в Санкт-Петербурзі (керівник - А. А. Тьомкіна), методом глибинного інтерв'ю. Об'єкт: чоловіки - батьки дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, що проживають в Москві, Санкт-Петербурзі і Ленінградській області. Критерієм відбору слугувала участь батька в процесі повсякденного побутового догляду за дитиною.

¹⁰ <http://mytato.com.ua/наші-історії.html> (переглянуто 12 липня 2016 р.)

зміни обумовлені кар'єрно-орієнтованими трудовими стратегіями матерів та стратегіями «залученого батьківства», життєвими обставинами, трудовою міграцією матерів, доступністю ресурсів підтримки з боку інших членів сім'ї та ринкових послуг із догляду за дітьми тощо.

Література:

1. Bowlby S., McKie L., Gregory S. and Macpherson I. Interdependency and Care Over the Lifecourse / Bowlby, Sophia, Linda McKie, Susan Gregory and Isobel Macpherson. Oxford: Routledge, 2010. – 185 p.
2. Коннелл Р. Основные структуры: труд, власть, катексис / Роберт Коннелл // Тартаковская И. Н. Гендерная социология. – М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский простор», 2005. – С. 287-319.
3. Пфау-Эффингер Б. Культурные перемены и семейная политика в Восточной и Западной Германии / Биргит Пфау-Эффингер // СоцИс: Социологические исследования. – 2003. – №10. – С.78-87.
4. Pfau-Effinger B. Gender cultures, gender arrangements and social change in the European context / Birgit Pfau-Effinger // Gender, Economy and Culture in the European Union, ed. by Simon Duncan and Birgit Pfau-Effinger. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 262-276.
5. Здравомыслова Е.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Здравомыслова Е. А. и Темкина А. А. // СоцИс: Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 15-24.
6. Hays Sh. Structure and Agency and the Sticky Problem of Culture / Sharon Hays // Sociological Theory. – 1994. – Vol. 12, No. 1. – P. 57-72.
7. Толстокорова А. «Мама моет раму в Риме»: Гендерные аспекты транснационального родительства в Украине / Алиса Толстокорова // Журнал исследований социальной политики. – 2012. – 10 (3). – С. 396–408.
8. Авдеева А. Вовлеченное отцовство в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А.В. Авдеева // СоцИс: Социологические исследования. – 2012. – №11. – С. 95-104.
9. Ангелова Е. Отец, участвующий в родах: гендерное партнерство или ситуативный контроль? / Е. Ангелова, А. Тёмкина // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности: коллективная монография; под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх и А. Тёмкиной. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – С. 473-507.
10. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України сили / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Аксьонова С.Ю. и др.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України, Український центр соціальних реформ, соціологічна агенція Центр «Соціальний моніторинг», Фонд ООН в галузі народонаселення, 2012. – 212с.
11. Градскова Ю. Когда отдавать ребенка в детский сад и платить ли воспитателю? Родительство, гендер и учреждения дошкольного воспитания в Интернет-форумах / Юлия Градскова // Laboratorium. Журнал социальных исследований. – 2010. – № 3. – С. 44-57.
12. Прошкова З. «Интернет-форум» о дошкольном образовании [Электронный ресурс] / Прошкова Зоя Вячеславовна // «Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история»: сборник статей по материалам XXIX международной научно-практической конференции (07 октября 2013 г.). – Режим доступа: <http://sibac.info/10519> (переглянуто 30.08.2014).
13. Дошкільна освіта Україні у 2014 році. Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 87с.
14. Здравомыслова Е. Няни в условиях изменения гендерного контракта: коммерциализация и профессионализация заботы / Елена Здравомыслова // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность; под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – С. 320-348.
15. Галиндабаева В. Любовь к детям как профессия. Организация оплачиваемых услуг по уходу за детьми в Бурятии / Галиндабаева Вера // Практики и идентичности: гендерное устройство: сборник статей; под ред. Е. Здравомысловой, В. Пасынковой, А. Темкиной, О. Ткач. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. – С. 128-158.
16. Собкин В. С., Марич Е.М. Влияние социально – стратификационных факторов на отношение родителей к системе дошкольного воспитания / Собкин В. С., Марич Е.М. // Социология дошкольного воспитания: труды по социологии образования; под ред. В. С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2006. – С. 1-25.
17. Лавриненко Н. Гендерные отношения в украинской семье / Лавриненко Наталья // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. № 1. – С. 138-162.
18. Стрельник О.О. Батьківські практики у сучасних молодих сім'ях / О.О. Стрельник // Соціальна психологія. – 2011. – № 6. – С. 62-70.
19. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем / Програма рівних можливостей ПРООН, Інститут соціології НАН України. – К.: Видавництво ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 2007. – 144с.
20. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 87с.